

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم
مرکز تربیت مدرس

رساله برای دریافت درجه دکتری
در رشته علوم قرآن و حدیث

موضوع

**بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به
امام عسکری (علیه السلام)**

استاد راهنما:

جناب آقای علی اکبر غفاری
۱۳۸۴ / ۸ / ۳۰

اساتید مشاور:

حضرت حجة الاسلام والمسلمین دکتر سید محمد باقر حجتی
حضرت حجة الاسلام والمسلمین آقای محمد علی مهدوی راد

نگارش:

سیده فاطمه هاشمی

۵۸۴۲۹

پاییز ۱۳۸۱

مرکز تربیت مدرس

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران

واحد انتشارات

تشکر و قدردانی

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ

به مصداق حدیث شریف «من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق»، از اساتید بزرگوارم خصوصاً استاد محترم راهنما محقق حدیث پروژه جناب آقای علی اکبر غفاری و اساتید محترم مشاور حجة الاسلام و المسلمین دکتر سید محمد باقر حجتی و حجة الاسلام و المسلمین محمد علی مهدوی راد که در کسب علم و بهره‌گیری از رهنمودهایشان در طول تحصیل و نگارش این پایان‌نامه منفعت بسیار برده‌ام، کمال تشکر و قدردانی می‌گردد.

“و ما توفیقی الا بالله العلیّ العظیم”

تقدیم به:

حضرت حجة بن الحسن العسكري «عج» بقية الله الاعظم روحی له الفدا.
و به روح مطهر پدر بزرگوارم که در پرورش و هدایت علمی و عملی
بهترین مشوقم بود.
و به مادر عزیزم که در تمام مراحل زندگی پشتیبان و یاورم بوده و
متحمل زحمات فراوانی گشته است.
و به همسر گرامیم که شریک، همراه و رفیق صادق و روشنی بخش امید در
قلبم است.
و به همه مربیان و اساتید بزرگواری که سهمی بسزا در شکوفائی و
بهره‌وری اینجانب در زمینه تحصیل و کسب معلومات در مباحث علوم
قرآنی و حدیث داشته‌اند.

چکیده:

تفسیر منسوب به امام عسکری(ع) در زمرة تفاسیر مأثور از اهل بیت(ع) در قرن سوم هجری به شمار می‌رود و تفسیری محدود است که شامل تفسیر سوره حمد و سوره بقره تا آیه ۲۸۲ می‌باشد. سبک نگارش این تفسیر چنان است که در تفسیر آیات بیشتر به مصادیق و تأویل آیات (تفسیر بطنی) که اغلب در زمینه معجزات و یا فضائل پیامبر(ص) و ائمه(ع) است با تکیه بر روایات توجه شده است.

صدور و انتساب این تفسیر به امام عسکری(ع) مورد تردید است. زیرا راویان این تفسیر از نظر وثاقت مجهول هستند و تاکنون طریق قطعی بر اثبات آن ارائه نشده است، لذا علماء زیادی به همین جهت این تفسیر را بی اعتبار می‌دانند. البته «شیخ صدوق» در کتب مختلف خود این تفسیر را از «مفسر استرآبادی» روایت کرده است و بعد از ذکر نام وی واژه ترضی یا ترخم را بکار برده است لکن صرف نقل «شیخ صدوق» از شخص دلالت بر توثیق او ندارد.

در طریق این تفسیر، اضطراب و ضعف دیده می‌شود، حتی در طریق «شیخ صدوق» به این تفسیر نیز اضطراب و تناقض وجود دارد.

در متن روایات و مطالب این تفسیر گاه آفاتی همچون ضعف، اضطراب، و مطالب منکر دیده می‌شود که نشانگر نقل به معنا یا خطا و سهو راویان و یا خطای نساخان می‌باشد. با اینهمه نمی‌توان کل مطالب این تفسیر را جعلی و کذب دانست.

دسته‌ای از روایات و مطالب موجود در این تفسیر اسلوب روایی خود را حفظ نکرده‌اند و قابل خدشه و مناقشه هستند، که صدور آنها از ناحیه امام(ع) محل تردید است و از نظر دلالتی قابل عمل نیستند. و اما دسته‌ای دیگر از روایات و مطالب در این تفسیر، اسلوب روایی خود را حفظ کرده و با ملاکهای ارزیابی و صحت و اعتبار حدیث مطابقت دارند- البته تعداد این دسته کمتر از دسته اول است- بدیهی است این دسته روایات صرف نظر از ضعف و تردید در سند، از نظر محتوا قابل استشهاد می‌باشند.

واژه‌های کلیدی:

تفسیر مأثور، سند و طریق، ملاک ارزیابی و صحت حدیث، اسلوب روایتی، تأویل (تفسیر بطنی)، غلو در فضائل و عجائب.

«فهرست مطالب»

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....

فصل اول:

تفسیر مآثور و اعتبار آن

۹	بخش اول: چستی تفسیر مآثور.....
۹	۱-۱-۱- مفهوم لغوی و اصطلاحی تفسیر.....
۱۰	۱-۱-۲- مفهوم لغوی اثر.....
۱۱	۱-۱-۳- مفهوم اصطلاحی اثر.....
۱۶	بخش دوم: مصادیق تفسیر مآثور و بررسی حجیت آن.....
۱۹	۱-۲-۱- تفسیر مآثور از نبی (ﷺ).....
۱۸	۱-۲-۲- تفسیر مآثور از ائمه اهل بیت (علیهم السلام).....
۲۲	۱-۲-۳- تفسیر مآثور از صحابی.....
۲۲	الف - عقیده اهل سنت در مورد صحابی و حجیت اقوال و آراء آنان.....
۲۷	ب - عقیده شیعه در مورد صحابی و حجیت اقوال و آراء آنان.....
۳۰	۱-۲-۴- تفسیر مآثور از اعلام تابعین.....
۳۱	الف - دیدگاه اهل سنت.....
۳۲	ب - دیدگاه شیعه.....

فصل دوم:

میزان ارزیابی و اعتبار تفاسیر مآثور

۳۵	بخش اول: میزان اعتبار و ارزش روایات تفسیری.....
۳۵	۱-۱-۲- روایات قطعی السند.....
۳۶	۱-۲-۲- روایات و طرق غیر قطعی السند.....

بخش دوم: مفهوم و ضوابط صحت و اعتبار روایات تفسیری (از دیدگاه امامیه) ۳۹

۳۹-۲-۱- مفهوم و معیار صحت روایات نزد قدماء امامیه ۳۹

۴۱-۲-۲- مفهوم صحت روایات نزد متأخرین امامیه ۴۱

۴۴-۲-۳- ملاکهای صحت و قبول روایات نزد متأخرین امامیه ۴۴

الف - بررسی ضوابط صحت روایات از نظر سند ۴۴

ب - بررسی ضوابط و ملاکهای صحت روایات از نظر مضمون ۵۲

بخش سوم: مزایای تفاسیر مأثور ۶۰

۱- کشف از مراد خداوند متعال به دلالت یقینی ۶۰

۲- اطمینان به تفاسیر مأثور به واسطه اعتماد بر نصوص کهن موثق ۶۰

۳- نشویق در جهت استنباط و تدبر عقلانی ۶۱

۴- مصونیت از تفسیر به رأی ۶۴

بخش چهارم: آسیب شناسی تفاسیر مأثور و ضرورت تنقیح روایات تفسیری ۶۵

۱) ضعف سند ۶۵

الف - از ناحیه راویان ۶۵

ب - عدم اتصال سند ۶۶

۲) وضع و جعل در احادیث ۶۸

۳) نفوذ اسرائیلیات در روایات تفسیری ۷۰

مهمترین عوامل نفوذ اسرائیلیات و رواج آن در روایات ۷۱

انقسام روایات اسرائیلی ۷۴

۴) آفت تحریف و تصحیف در کتابت احادیث ۷۷

بخش پنجم: ضرورت تنقیح و تحقیق در روایات تفسیری منسوب به اهل بیت (علیهم السلام)	۷۹
جایگاه تفسیر مآثور منسوب به امام عسکری (علیه السلام)	۸۷

فصل سوم:

بررسی شرائط حاکم بر عصر امام عسکری (علیه السلام) و نقش راهبردی آن حضرت

بخش اول: شرح حال مختصری از زندگی امام عسکری (علیه السلام)	۸۹
بخش دوم: شرائط سیاسی و اجتماعی حاکم بر عصر امام عسکری (علیه السلام)	۹۲
الف - مقبولیت امام عسکری (علیه السلام)	۹۲
ب - سیاست فشار خلفای عباسی	۹۲
ج - بررسی علل فشار، سختگیری و بازداشت‌های مکرر امام عسکری (علیه السلام)	۹۷
بخش سوم: شرائط فرهنگی حاکم بر عصر امام عسکری (علیه السلام) و نقش آن حضرت	۱۰۱
الف - نحوه ارتباط امام با شیعیان و گسترش سیستم وکالت	۱۰۱
ب - حفظ میراث حدیثی شیعه از طریق تربیت شاگردان خاص	۱۰۶
ج - بررسی احادیث عرضه شده	۱۰۹

فصل چهارم:

معرفی تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)

بخش اول: آثار مکتوب منسوب به امام عسکری (علیه السلام)	۱۱۳
بخش دوم: معرفی تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)	۱۱۵
الف - نسخ متداول خطی و چاپی تفسیر	۱۱۷
ب - شیوه و سبک نگارش تفسیر	۱۱۸
ج - پیشینه بررسیها پیرامون تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)	۱۲۰

بخش سوم: دیدگاه علماء پیرامون اعتبار یا عدم اعتبار تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام).....	۱۲۴
الف - ادله قائلین به عدم اعتبار تفسیر.....	۱۲۴
نتیجه بحث.....	۱۲۸
ب - ادله قائلین به اعتبار تفسیر و مناقشه در آن.....	۱۳۰
بررسی و نتیجه بحث.....	۱۴۱
ج - ادله قائلین به تفصیل.....	۱۵۱

فصل پنجم:

بررسی سندی و طریق شیخ صدوق به تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)

بخش اول: بررسی راویان تفسیر.....	۱۵۴
۱-۱-۵- ابو جعفر محمد بن علی بن حسین ابن بابویه قمی.....	۱۵۴
۲-۱-۵- محمد بن قاسم مفسر استرآبادی.....	۱۵۴
۳-۱-۵- راویان مفسر استرآبادی (ابویعقوب یوسف بن محمد بن زیاد و ابوالحسن علی بن محمد بن سیار).....	۱۵۹
بخش دوم: بررسی طریق شیخ صدوق به تفسیر.....	۱۶۲
نتیجه.....	۱۶۶

فصل ششم:

بررسی محتوایی و متنی تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)

بخش اول: بررسی مواردی از کاستیها و اشکالات محتوایی تفسیر.....	۱۶۹
الف - اضطراب و اختلاط در متن روایات.....	۱۶۹

ب - تعارض با کتاب خدا	۱۹۱
ج - تعارض با کتاب خدا و روایات قطعی	۱۹۸
د - تعارض با روایات معصومین (علیهم السلام)	۲۱۰
ه - تعارض با مسلمات تاریخی	۲۴۸
و - اشتغال بر غلو و افراط و عجائب غیر معقول	۲۸۰
بخش دوم: بررسی مواردی از روایات صحیح و معتبر در تفسیر	
الف - استحکام متن و مطابقت با اصول مذهب و روایات	۳۰۷
ب - مطابقت با کتاب خدا	۳۲۵
ج - مطابقت با قرآن و روایات قطعی	۳۳۷
د - روایات معتبر در فضائل اهل بیت (علیهم السلام) از باب تأویل	۳۵۷
نتیجه گیری نهایی	۴۰۹

مقدمه

اشرف علوم از جهت اهمیت و منزلت، علم به معانی قرآن کریم و شناخت تفسیر و تأویل آنست. زیرا موضوع علم تفسیر، کلام خداوند متعال است و غرض از این علم بدست آوردن نیروی استنباط صحیح تعالیم اسلام و شناسایی کامل نسبت به مفاهیم و مراد آیات الهی می باشد.

تفاسیر مأثور، نخستین تفاسیری بودند که در حوزه جامعه اسلامی از سالهای آغاز نزول قرآن کریم پدید آمدند و باید آن را به عنوان اولین روش تفسیرنگاری در متون تفسیری برشمرد.

قطعاً پس از قرآن کریم، مجموعه های حدیثی بزرگترین منبع و مصدر معارف اسلامی هستند که در شناخت دین مبین اسلام و فهم ابعاد شریعت و تفسیر و تبیین قرآن نقش مهمی را ایفا می کنند. لذا رسول اکرم (ﷺ) از همان زمان نزول قرآن کریم بنا به تصریح و تأکید قرآن: «وانزلنا الیک الذکر لتبیین للناس ما نزل الیهم...» به این امر اساسی پرداختند، و پس از ایشان ائمه اطهار (علیهم السلام) همواره مسلمین را به فراگیری و فهم و نشر احادیث در تبیین و تفسیر قرآن ترغیب کرده اند.

مبنا و اساس تفاسیر مأثور از دیدگاه اهل سنت صرفاً بر پایه احادیث مأثور از نبی (ﷺ) است و بسیاری از آنان اقوال و آراء صحابه را هم بدان ضمیمه کرده اند - البته بعضی به حجیت اقوال اعلام تابعین نیز قائل هستند -؛ در حالیکه شیعه به دلیل اعتقاد به حجیت سنت ائمه (علیهم السلام)، اساس تفاسیر مأثور را علاوه بر نقل و اخذ از احادیث نبوی (ﷺ) شامل نقل و اخذ احادیث و لوی (علیهم السلام) نیز می داند.

از دیدگاه شیعه، حجیت و اعتبار احادیث صادره از ائمه (علیهم السلام) همپایه حجیت و اعتبار احادیث پیامبر (ﷺ) است و ائمه معصوم نیز در استمرار نبوت، به عنوان مصدر تشریح و معالم دین نقش هدایت تربیتی و تعلیم جامعه را برعهده دارند.

شیعه معتقد است که فهم کلام وحی و وقوف بر دقائق آیات قرآن کریم جز با تمسک به حاملان و ورثه حقیقی قرآن یعنی سنت اهل بیت پیامبر (صلوات الله علیهم اجمعین) که مکمل سنت نبوی است، میسر نمی گردد. از اینرو آنچه از سنت و سیره پیامبر (ﷺ) و ائمه معصومین (علیهم السلام) در تفسیر قرآن و در جهت گسترش و تبیین معارف قرآنی و احکام و تعالیم اسلامی برجای مانده است،

بزرگترین میراث حدیثی شیعه را تشکیل می‌دهد. چنانکه در دوران حضور ائمه (علیهم‌السلام)، پس از رحلت پیامبر (ﷺ) تا سال ۳۲۹ ه.ق (آغاز غیبت کبری)، مدونات حدیثی فراوانی اعم از اصول و مدونات حدیثی و تفاسیر مأثور از معصومین - ولو بصورت پراکنده - وجود داشته است. منتها به واسطه محدودیتها و شرائط سخت سیاسی و فرهنگی حاکم بر جامعه، آثار مکتوب و به طبع رسیده شیعه بسیار کم بوده است و بخش عظیمی از این آثار نیز در گذر زمان و تحت آن شرائط خاص و تنگناهایی که برای شیعیان وجود داشته است، از بین رفته است و در دسترس نمی‌باشد و انگهی آن مقداری هم که توسط علماء و محدثان و حافظان حدیث حفظ شده و برجای مانده است اغلب به درستی ضبط نشده است بطوری که گاه در اسناد و انتساب آنها (از نظر سند و محتوا) به ائمه معصومین (علیهم‌السلام) بحث و تردیدهایی وجود دارد: اعم از ضعف سند، یا انتساب کلام غیر معصوم به معصوم، یا اضطراب و ضعف در اسلوب روایی به واسطه نقل به معنا از سوی راویان، یا به دلیل وجود آفاتی همچون دروغ و جعل و تحریف و تعصبات افراطی و نفوذ باطیل اسرائیلی، یا تصحیف و تحریف و حذف و زیادات از سوی نسّاح در نسخ خطی، و امثال این موارد که موجب عدم اعتماد به روایات می‌گردد. اگر چه به گواه تاریخ، علماء شیعه در زمینه ثبت و ضبط و مصونیت احادیث شیعه گامهای مؤثری را در تدوین علم‌الحديث و درایة‌الحديث و علم رجال و تصحیح و تعلیق مجموعه‌های حدیثی برداشته‌اند، لکن ضرورت پالایش احادیث و شناخت موارد سقیم از صحیح خصوصاً در احادیث تفسیری جهت حفظ آثار مکتوب برجای مانده از اهل بیت (علیهم‌السلام) و صحت اسناد و اعتبار آنها، ضرورتی انکارناپذیر است.

امام عسکری (علیه‌السلام) در شرائط خاص سیاسی و فرهنگی حاکم بر عصر خود، علیرغم بازداشت‌های مکرر و حبس و فشار و کنترل شدید خلفای عباسی نسبت به ایشان و ملاقات‌کنندگان با آنحضرت، توانستند با گسترش سیستم وکالت در شهرها و نقاط مختلف ایران و بغداد و کوفه و بصره و حجاز و یمن و تماسهای پنهانی با اصحاب خاص و نمایندگان خود گاه بصورت حضوری و گاه بصورت مکاتبه‌ای نقش هدایتگری امت و ارتباط با آنها را حفظ کنند. همچنین آنحضرت از طریق تربیت شاگردان خاص و بررسی صحت و سقم احادیث عرضه شده برایشان موجب غنای فرهنگ شیعه و

پاکسازی و اطمینان بخشی به احادیث مأثور از اهل بیت (علیهم السلام) در دوران خود گشتند و نقش بسزائی را در این مرحله ایفا کردند.

تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام) یکی از تفاسیر مأثور برجای مانده از قرن سوم هجری است که مأثور از پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) می باشد و یکی از منابع مهم تفسیر مأثور شیعه محسوب می شود که به امام عسکری (علیه السلام) انتساب داده شده است. نسخه های چاپی این تفسیر با تطبیق بر نسخ خطی آن، در دسترس است اما آنچه مهم است اینکه باید انتساب و صحت و اعتبار این تفسیر معلوم گردد تا مورد عمل و احتجاج قرار گیرد.

رساله مذکور، تحت عنوان «بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)»، در همین زمینه و در راستای دستیابی به این هدف نگاشته شده است.

در این پژوهش، بعد از بررسی در زمینه حجیت و اعتبار تفاسیر مأثور و میزان ارزش آن، بررسی مفهوم و ملاکهای صحت و اعتبار روایات از دیدگاه امامیه، و ضرورت تنقیح و تحقیق در روایات تفسیری [به عنوان پیش درآمد بر مبحث اصلی] به بحث پیرامون ضرورت تنقیح و تهذیب در روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)، جایگاه تفسیر مأثور منسوب به امام عسکری (علیه السلام)، بررسی شرایط سیاسی و اجتماعی و فرهنگی حاکم بر آن دوران و راهکار آن حضرت در آن شرایط، ارزیابی تفسیر موجود از جهت سند (راویان و طریق به آن) و از جهت محتوا (ارزیابی متنی مواردی از روایات نادرست و درست موجود در تفسیر با استفاده از ملاکهای معتبر در تشخیص احادیث) پرداخته شده است.

مطالب مندرج در رساله مشتمل بر شش فصل است که هر فصل نیز به بخشها و زیربخشهایی تقسیم شده است:

فصل اول - تفسیر مأثور و اعتبار آن، شامل دو بخش:

بخش اول: چیستی تفسیر مأثور

بخش دوم: مصادیق تفسیر مأثور و بررسی حجیت آن

فصل دوم - میزان ارزیابی و اعتبار تفاسیر مآثور، شامل پنج بخش:

بخش اول: میزان اعتبار و ارزش روایات تفسیری

بخش دوم: مفهوم و ضوابط صحت و اعتبار روایات تفسیری (از دیدگاه امامیه)

بخش سوم: مزایای تفاسیر مآثور

بخش چهارم: آسیب‌شناسی تفاسیر مآثور و ضرورت تنقیح روایات تفسیری

فصل سوم - بررسی شرائط حاکم بر عصر امام عسکری (علیه السلام) و نقش راهبردی آنحضرت،

شامل سه بخش:

بخش اول: شرح حال مختصری از زندگی امام عسکری (علیه السلام)

بخش دوم: شرائط سیاسی و اجتماعی حاکم بر عصر امام عسکری (علیه السلام)

بخش سوم: شرائط فرهنگی حاکم بر عصر امام عسکری (علیه السلام) و راهکار آنحضرت

فصل چهارم - معرفی تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)، شامل سه بخش:

بخش اول: آثار مکتوب منسوب به امام عسکری (علیه السلام)

بخش دوم: معرفی تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)

بخش سوم: دیدگاه علماء پیرامون اعتبار یا عدم اعتبار تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)

فصل پنجم - بررسی سندی و طریق شیخ صدوق به تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)،

شامل دو بخش:

بخش اول: بررسی راویان تفسیر

بخش دوم: بررسی طریق شیخ صدوق به تفسیر